

*В.М. НЕЛЕП, доктор економічних наук, професор
Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана*

Шляхи відродження українського села

Постановка проблеми. Проблеми розвитку села і земельних відносин були актуальними завжди. Особливо загострилися вони останніми роками у зв'язку з розглядом у Верховній Раді України проектів Законів «Про ринок землі» і відміну мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ці питання висвітлюються в роботах вітчизняних економістів, зокрема, В.В. Юрчишина [8] – історико-соціально-економічні аспекти розвитку українського села; В.В. Зінчука [3], Л.В. Молдаван [5] – узагальнення зарубіжного та вітчизняного досвіду кооперування селян; В.Г. Андрійчука [1], П.М. Макаренка [4], М.Й. Маліка [7], Б.Й. Пасхавера [2] й багатьох інших – про перспективи розвитку агропродовольчого комплексу України та організаційно-правових форм господарювання на селі. На більшу увагу, на наш погляд, заслуговують дослідження вказаних питань як у ретроспективі, так і щодо передбачення наслідків реформ в агропродовольчому комплексі.

Мета статті – аналіз втрачених можливостей реформування сільського господарства України за останні 100 років шляхом кооперування виробників для їх матеріально-технічного забезпечення, заготівлі, зберігання, транспортування, переробки та реалізації продукції, а також обґрунтування перспектив розвитку агропродовольчого комплексу України.

Виклад основних результатів дослідження. За останні 100 років українське село тричі опинялось на роздоріжжі. І завжди

перед нами одна і та сама альтернатива: іти далі цивілізованим європейським шляхом, чи якимось іншим. Перший раз це було 100 років тому під час проведення Столипінської земельної реформи, названої за іменем її автора та ідеолога П.А.Столипіна – Голови Ради Міністрів Росії. Суть реформи полягала в ліквідації селянського надільного землекористування, надання можливостей виходу селян із селянської общини на хутори і відруби (закон 1906 р.). Наступними законами 1910 та 1911 років передбачалося зміцнення Селянського банку і започаткування переселенської політики. Це був шлях створення фермерських господарств. Паралельно за науково-практичної підтримки професора О. Чаянова масово за європейською моделлю почали створюватися сільськогосподарські кооперативи з постачання селян матеріально-технічними ресурсами, із закупівлі, транспортування, зберігання і переробки молока, льону тощо й торгівлі готовими товарами, в тому числі на експорт.

Реформи було проведено в інтересах і селян, і суспільства, але у неї були супротивники зліва та справа. І 14 вересня 1911 року в Київському оперному театрі П.А.Столипін був смертельно поранений. Це був 11-й замах на його життя. Можна з упевненістю стверджувати, що якби реформа була здійснена та був створений клас фермерів, країна пішла зовсім іншим шляхом, бо у Громадянській війні вигравали б ті, кого підтримували селяни. А вони, як і робітники, «купилися» на лозунги: «Вся влада Радам, земля селянам, заводи і фабрики – робітникам». А закінчилося все націоналізацією землі, колективізацією, голодомором і геноцидом українського селянства.

Другий раз українське село вже самостійної України опинилося на роздоріжжі на початку 90-х років минулого століття. Стало зрозуміло, що колгоспно-радгоспна система організації сільського господарства не виправдала себе. І знову з'явилась альтернатива: або йти апробованим більше ніж столітнім європейським досвідом шляхом кооперування селян, чи створювати щось своє... Багато вітчизняних спеціалістів були ознайомлені з європейським досвідом. Так, ще в 1965–1966 роках під час 10-місячного наукового стажування у Вищій економічній школі в Братиславі автор статті детально ознайомився з цим досвідом, який вивчили в Нідерландах, Бельгії і Данії та узагальнили мої словацькі колеги [9]. Впевненості у правильності й ефективності цього шляху мені додали наступні вже польові дослідження фермерських господарств і кооперативів у Німеччині, Фінляндії та Франції.

Суть цього шляху полягає в наступному. Фермери об'єднуються в кооперативи (як правило, галузеві), завданням яких є забезпечення селян дешевими та якісними матеріально-технічними ресурсами, заготівля, транспортування, зберігання, переробка і реалізація сільськогосподарської продукції й продуктів харчування. Наприклад, у Франції близько 3800 кооперативів об'єднують 90% фермерів. Більшість із цих кооперативів спеціалізується на одному виді продукції (зерно, молоко, овочі, виноград тощо). Через кооперативи фермери продають майже 70–80% зерна, молока, яєць, м'яса птиці та свиней, овочів, фруктів, винограду. Кооперативи самі експортують продукцію [5]. Завдяки таким кооперативам забезпечується економічний і соціальний захист селян; в експорті цих країн значну питому вагу становить високотехнологічна й наукомістка продукція.

Нами узагальнено цей досвід і опубліковано спільно з Ю.Я. Лузаном [6], Генеральним директором АПК «Рось», а потім першим заступником міністра аграрної політики України, ще в 1991 році й далі представлено в Кабінет Міністрів України як проект Закону України «Про особливості приватизації підприємств харчової промисловості». Згідно з цим Законом виробники сільськогосподарської продукції ставали співвласниками підприємств харчової промисловості, а це основа взаємовигідного розвитку обох сфер АПК. На жаль, вже самостійна Україна знову не використала цю сприятливу можливість, а пішла шляхом «дикого Заходу» і через 20 років ми одержали:

сподарської продукції ставали співвласниками підприємств харчової промисловості, а це основа взаємовигідного розвитку обох сфер АПК. На жаль, вже самостійна Україна знову не використала цю сприятливу можливість, а пішла шляхом «дикого Заходу» і через 20 років ми одержали:

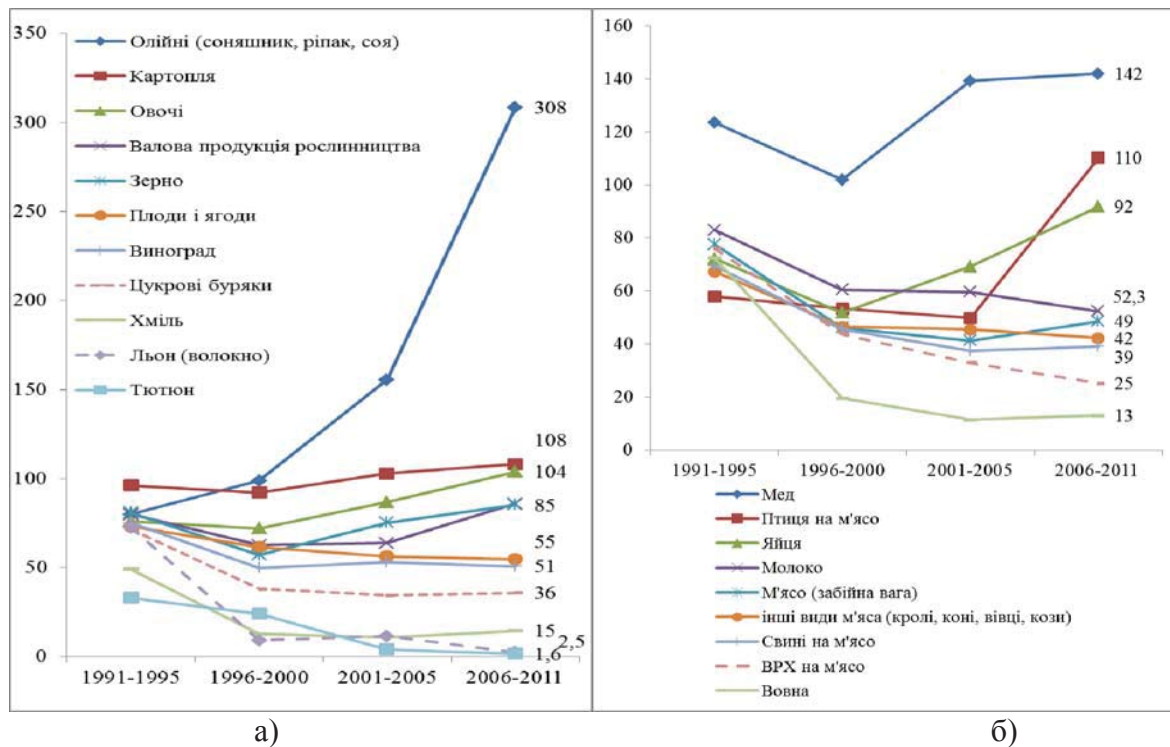
майже всі підприємства харчової промисловості приватизовані шляхом оренди з наступним викупом за копійки, враховуючи тисячні відсотки інфляції тих часів, потрапили в «потрібні руки» з наступним перепродажем, у кінцевому підсумку транснаціональним компаніям. І, як наслідок, ще більше зріс монополізм харчових підприємств і загострилися взаємовідносини з постачальниками сировини;

через відсутність чіткої та ефективної аграрної політики як щодо перспективних організаційно-правових форм господарювання на селі, так і товарно-ринкової стратегії розвитку сільського господарства виробництво валової продукції сільського господарства за 20 років зменшилося на 30%, погіршилася його структура за рахунок зниження питомої ваги тваринницької продукції з 49,5 до 30%. Різко скоротилася частка підприємств у виробництві продукції й відповідно зросла частка особистих господарств населення з 29,4 до 56%, а в окремих видах продукції (м'ясо, молоко, плоди, овочі, картопля) – до 45, 80, 84, 88 і 97 % відповідно;

особливо слід наголосити на різкій диференціації в темпах розвитку окремих галузей сільського господарства (рис.).

Через стабільно високу збитковість та інституційні прорахунки практично знищені чотири галузі (льонарство, вівчарство, хмелярство і тютюнництво), виробництво продукції яких у 2006-2011 роках проти 1986-1990 років становило – відповідно лише 3, 15, 2 і 13% й наближаються до цієї межі виробництва молока та яловичини. За цей же період виробництво соняшнику, ріпаку і сої зросло – відповідно, в 2,2; 14 та 11 разів;

на селі все більше господарюють не селяни, а люди з великих міст – фінансисти, банкіри, торгівці шляхом створення величезних (100-480 тис. га землі) холдингів.

Індекси виробництва рослинницької (а) і тваринницької (б) продукції в Україні (усі категорії господарств), 1986-1990 рр. = 100%

Джерело: Складено за: Статистичні щорічники України за відповідні роки. – К.: «Консультант».

І нині, напередодні прийняття Закону України «Про ринок землі» й відміни мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, українське село знову в третій раз за останні 100 років на роздоріжжі. І перш, ніж приймати ці та інші пов'язані із землею та селом закони, слід дати чітку відповідь на кардинальне питання: хто і як господарюватиме на землі – селяни чи ділки з агропромислових холдингів?

Нині є всі підстави стверджувати, що ми знову повертаємо не в той бік: на цей раз ідемо латиноамериканським шляхом завдяки створенню величезних латифундій як за розмірами оброблюваних земель (100-480 тис. га), так і капіталу. За останні 10 років площа сільськогосподарських угідь в агро- та агропромислових холдингах за експертними оцінками зросла в 12 разів (з 0,5 до 6 млн га). Водночас землі державних підприємств скоротилися майже в 2 рази (з 1,85 до 1 млн га), інших традиційних сільськогосподарських підприємств (СВК, ТОВ і т.п.) в 2,6 рази (з 27,1 до 10,3 млн га, а землі фермерських господарств зросли в 2 рази (з 2,2 до 4,3 млн га) і господарств населення в 1,8 рази (з 8,6 до 15,4 млн га).

Апологети розвитку агрохолдингів в Україні до їхніх переваг відносять: вищу продуктивність праці й рівень рентабельності виробництва, нижчу собівартість продукції за рахунок високої спеціалізації та концентрації виробництва. На перший погляд усе правильно, якщо не враховувати те, що, по-перше, практично всі агрохолдинги спеціалізуються на виробництві тільки високо-механізованої і високорентабельної продукції (кукурудзи, озимої пшениці, ячменю, соняшнику, ріпаку, курячих яєць, м'яса бройлерів), а по-друге, якщо під час визначення ефективності враховувати тільки економічну й не брати до уваги (як це робиться в цьому разі) ні соціальну, ні екологічну ефективність.

Що чекає на українське село, коли більшість земель перейде у власність, користування і розпорядження земельних олігархів? Це не так важко спрогнозувати, аналізуючи теперішні їхні «здобутки»: орієнтація виключно на високоефективні галузі рослинництва призвела до порушення сівозмін, зниження родючості ґрунтів, до знищення тваринництва в тих селах, де господарюють олігархи. А це – зменшення кількості робо-

чих місць. безробіття, ненаповнені бюджети сільських рад, бо їхні компанії зареєстровані у великих містах. Як наслідок – розвалена соціальна сфера села.

Але найстрашніше те, що селянин усувається від управління виробництвом та соціальним розвитком села, стає найманим працівником. Тому генеральною лінією аграрної політики держави повинно стати: на землі має працювати й управляти той, хто на ній живе і кому вона належить. А звідси необхідні інституціональне обмеження розмірів латифундій, державна реальна підтримка тих організаційно-правових форм господарювання, які закріплюють на землі селянина з діда-прадіда – фермерських господарств, кооперативів і т.д.

Тому на перший план виходить концепція багатофункціональності сільського господарства: відтворення суспільних благ, потреба в яких є життєво важливою, корисною та безперебійною; продовольча безпека й незалежність; збереження і розвиток сільського способу життя та культури, природних ресурсів, поліпшення сільських ландшафтів; рекреація й агротуризм, соціальний контроль над територією на засадах самоврядування.

Таким чином, потрібно виділяти три складові ефективності – соціальну, економічну та екологічну. Перша включає в себе питання етносу, мови, традицій, менталітету нації, які зберігаються переважно, в сільських громадах. І від того, хто там житиме, кому належатиме земля й хто на ній працюватиме (наймит чи власник-господар), залежить вирішення соціальних питань.

Що ж стосується вищої рентабельності та прибутку, то він присвоюється невеликою купкою власників корпоративних структур, пов'язаних, як правило, зі збільшенням виручки від експорту зерна й насіння олійних культур. І на цьому слід особливо наголосити: експортна орієнтація надвеликих корпоративних структур закріплює імідж України у світі як слаборозвинутої країни – експортера сировини.

Найбільші агропромислові холдинги в Україні створені у промисловому птахівництві. Так, компанія «Авангард» у 15 областях України орендує 480 тис. га ріллі, ви-

бляє близько 5 млрд шт. яєць (30 % ринку). У виробництві м'яса бройлерів дві компанії «Миронівський хлібопродукт» і «Гаврилівські курчата» обробляють відповідно 280 та 12 тис.га ріллі, виробляють за рік 360 (до 2015 року планують збільшити виробництво до 580 тис.т) і 140 тис.т м'яса бройлерів (38 та 15 % ринку).

Продуктова вертикаль із виробництва м'яса бройлерів включає в себе чотири рівня: I – вирощування зерна і соняшнику, II – комбікормовий завод, звідки комбікорми надходять на птахофабрики батьківського стада (III рівень) та бройлерні птахофабрики (IV рівень). Останні займаються забоєм птиці, промисловою переробкою й реалізацією м'яса бройлерів. І все це у величезних масштабах із колосальним навантаженням на природне середовище та величезними соціальними проблемами на селі, які пов'язані з масовою ліквідацією робочих місць і безробіттям.

Але й у цій галузі був зовсім інший шлях розвитку. На що вже суперкапіталістична держава США, але й у ній думають про збереження робочих місць на селі, сільських територій та ландшафтів, екологічну ефективність. Так, інтегратором типової агропромислової компанії з виробництва бройлерів є комбікормовий завод, який укладає контракти з десятками фермерських господарств на поставку кукурудзи, ячменю, сої й інших фуражних культур; виробляє комбікорми і поставляє їх за контрактами кільком невеликим фермерським птахофабрикам із батьківським стадом курей, які поставляють інкубаційні яйця на інкубатор. Звідти добові курчата надходять за контрактом (а комбікорм із заводу) на десятки невеликих фермерських птахоферм із вирощування бройлерів. Останні постачають готових бройлерів на переробну фабрику. Відчутна різниця з моделлю, що діє в Україні?!

Чому ж ми знову обрали гірший для України варіант? По-перше, через повну відсутність ефективної аграрної політики. А по-друге, цей варіант дуже вигідний для ділків з агропромислових холдингів. Вони застосовують так звану «оптимізацію» податків, перекидаючи всередині холдингу за рахунок внутрішньофірмових цін прибутки з

промислових підприємств, які платять податки з прибутку (у нашому випадку це комбикормові заводи і підприємства із забою та переробки бройлерів), в аграрні підприємства, які не платять податку з прибутку.

Так, комбикормовий завод, що реалізує продукцію (комбикорми та соняшникову олію) в рік на суму 2,8 млрд грн показує прибуток усього 1 млн грн, а рослинницькі сільгосппідприємства з реалізацією 1,3 млрд грн показують 408 млн грн прибутку. Скількиж мільярдів гривень не одержує Державний бюджет України від агропромислових холдингів! А подібні ж схеми «оптимізації» податків діють й у вугільних, металургійних, хімічних та інших промислових холдингах.

Висновки. По-перше, враховуючи катастрофічні для українського села наслідки двох попередніх етапів, не можна допустити, щоб знову, вже втретє за останні 100 років, повторювати ті самі помилки: замість апробованого більш ніж столітнім європей-

ським досвідом шляху кооперування селян, пішли латиноамериканським шляхом створення величезних латифундій. По-друге, враховуючи концепцію багатофункціональності сільського господарства, генеральною лінією аграрної політики держави має стати: на землі повинен працювати й управляти той, хто на ній живе і кому вона належить. А звідси – необхідність інституціонального обмеження в Законі «Про ринок землі» розмірів латифундій і державна підтримка тих організаційно-правових форм господарювання, які закріплюють на землі селянина з діда-прадіда: фермерських господарств, кооперативів тощо. По-третє, не поспішати з відміною мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, пам'ятаючи, що ринок землі – це не тільки (і не стільки) її продаж, а й оренда. Так, фермери США і Західної Європи господарюють тільки на 40-45% власної землі, а решта – орендована.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В.Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2009 – №9. – С. 3-9.
2. Виклики і шляхи агропродовольчого комплексу / за ред. Б.Й.Пасхавера. – К.: Ін-т екон. та прогнозів, 2009 – 432 с.
3. Зіновчук В.В. а) Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В.В. Зіновчук. – К.: Логос, 2001. – 380 с.; б) Організаційно-правові засади становлення сільськогосподарської кооперації в Україні / В.В. Зіновчук // Вісник ЖНАЕУ. – 2012. – № 1 (30), Т. 2. – С. 3-12.
4. Макаренко П.М. Моделі аграрної політики / П.М. Макаренко. – К.: ННУ ІАЕ, 2005. – 682 с.
5. Молдаван Л.В. Форми господарювання в аграрному секторі України в умовах глобалізації / Л.В. Молдаван // Економіка АПК. – 2010. – №1. – С. 13-17.
6. Нелеп В.М. Приватизація підприємств харчової і переробної промисловості / В.М. Нелеп, Ю.Я. Лузан // «Сільські вісті». – 1991. – 14 груд. і «Економіка сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий», 1992. – № 3.
7. Соціально-економічний розвиток сільських територій / за ред. М.Й.Маліка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 642 с.
8. Юрчишин В.В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох. Історико-соціально-економічні нариси / В.В. Юрчишин. – К.: Наукова думка, 2009. – 368 с.
9. Stanek I. Aграрні моделі в сучасному світі. – Praha, nakladatelstvi politicke literatury, 1966. – 382 p.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2012 р.

* * *